

Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

21

MART 2012

ISSN: 1303-3387

WHITEHEAD VE YENİ HIRİSTİYANLIK

Yaylagül Ceren*

WHITEHEAD AND THE THE NEW CHRISTIANITY

ABSTRACT

Reformation, according to Whitehead, is a case which appears in the conflict between on one hand ongoing diminishment of the faith in dogmas and the confidence in church and on the other the surge of the emphasis on God's being sound, full of love and innate in every creature. Within this frame, first of the most important causes of the reform movement that Whitehead looks for and tries to found is the need for religion's (christianity) philosophic and metaphysic foundations' to be restructured again; second, is the structure of church as an institution and the situation of Jesus and third is the critics of static form of dogmas which constitutes roots of christianity. According to him, religion is the rational one and represents common principles for whole humanity. In this context, christianity criticisms and alternative approaches Whitehead presented in terms of reform will be investigated throughout the article.

Key Words: Process Philosophy, Reformation, Religion, Dogmas and Christianity

ÖZET

Whitehead için reformasyon bir yandan dogmalara olan imanın ve kilise kurumuna olan güvenin gittikçe azalması bir yandan da Tanrı'nın esenlik ve sevgi dolu oluşuyla her bir varlıkta içkin olduğuna yapılan vurgunun yükselmesi arasında yaşanan çatışmada gündeme gelen bir durumdur. Bu çerçevede Whi-

* Dr. Bir kamu kuruluşunda çalışmaktadır.

tehead'in aradığı ve temellendirmeye çalıştığı reform hareketinin en önemli gerekçelerinden ilki dinin (Hıristiyanlığın) metafizik-felsefi temellerinin yeniden kurulmasına duyulan ihtiyaç; ikincisi, kurum olarak kilisenin yapısı ve İsa Mesih'in durumu ve üçüncü olarak Hıristiyanlığın köklerini oluşturan dogmaların statik yapısının eleştirisidir. Ona göre din, rasyonel olandır ve bütün insanlık için ortak ilkeleri temsil etmektedir. Bu kapsamda makalede reform açısından Whitehead'in ortaya koyduğu Hıristiyanlık eleştirileri ve alternatif yaklaşımları ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Reformasyon, Süreç Felsefesi, Din, Dogmalar ve Hıristiyanlık

...

I. Giriş

14.yy'ın sonlarından itibaren reform hareketleri güçlü biçimde hissedilen ama bütünüyle kavramlaştırılmamış veya bilinç düzeyine çıkarılmamış yeni bir dinsel arayışının izlerini taşımaktaydı. Bununla birlikte, reform hareketlerinin özellikle 15. ve 16.yy.'dan sonra yoğun olarak görülmesinin nedenleri arasında Avrupa'nın giderek bireyselleşmesi; engizisyon mahkemelerinin ciddi bir eleştiriye tabi tutulması; ulusçuluğun giderek yükselmesi; Almanya ve İsviçre şehirlerinin hem siyasi hem ekonomik hem de entellektüel anlamda hızlı değişimi ve 16.yy.'da temelleri sağlamlaştırılan ve 17.yy. Fransız devrimiyle de bireylerin yaşamları üzerinde etkili olan laikliğin yeni bir teolojik bilinç ve dinsel anlayış arayışları sayılabilir. Örneğin, 16.yy'ın ilk çeyreğinde İspanyol teolog Miguel Serveto teslis dogmasını inkar ederek kilise öğretisinde önemli bir kırılma yaşanmasına neden olmuştur. 'Teslis öğretisi insan aklının bir ürünüdür, bu anlayışla insanların zihinleri üçlü bir Tanrı algısıyla bozularak gerçek İsa bilgisine yabancılaştırılmıştır' dediği için yargılanan Serveto Katolik İspanya'dan kaçıp geldiği ve destek bulacağını ümit ettiği Cenevre'de Calvin tarafından idam ettirilmiştir. Ayrıca 'Isaac Luria¹, Kabbalacılarına Tanrının ancak neşe ve sükunet olan yerde bulunduğunu öğretirken Luther kendi öğrencilerine Tanrının ancak acı ve Haç'ta bulunabileceğini öğretiyordu.'² Bu nedenle reformasyon sürecinde Luther'in öfkeli ve öç almak isteyen Tanrı algısının kiliseye ilk aşamada yeni bir canlılık getireceği ümidi vardı. Fakat değişen konjonktürle birlikte Luther'in yorumu Hıristiyanlığın dışına itilmiştir. Bu süreçte dinin, Calvin'in dogmalara dokunmayan, daha çok şehirli halkın baskılara karşı direncini arttıran ve burjuvazi için bir kurtuluş yolu olarak kabul edilen yorumu ön plana çıkarılmıştır. Reform ha-

¹ Kabala Mistiğidir.

² K. Armstrong, *Tanrının Tarihi*, çev. O. Özel, Ayraç Yay. Ankara 1999:350

reketleri Hıristiyanlık için oldukça önemli değişimleri getirmiş olmakla birlikte ne Calvin ne de Luther özsel bir reform faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Onlar kilisenin dogmalarını değil kurumsal yapının insanla ve insanın yaşam alanıyla uyumu için bir çaba harcamışlardır ve metafizik anlamda bir reform teklifi getirmemişlerdir. Fakat şu inkar edilemez bir gerçektir ki hem Luther hem Calvin kurumsal anlamda Hıristiyanlığın dönüşümünde kilit rol oynamışlardır. Katolik kilisenin aracılık algısını kırmışlar, insanın yaşadıkları felaketlerden ve günahattan ancak ve yalnızca Tanrı'nın kendisine dua ederek kurtulabileceklerini İsa'nın çarmıhta katledilmesinin nedeninin kurtuluş öğretisini insanlığa bildiren bir öğretici olmasının dışında hiçbir nedeninin olmadığını iddia etmişlerdir.

17.-18.yy. ve sonrasında bilimsel çalışmalarının 15.yy'ın kozmolojisiyle tanımlanan yer ve gök fiziği arasındaki ayrımı kaldırma çabalarıyla ve ayrıca özne-birey anlayışına dair yeni felsefi kabullerle insanın kendisinin rasyonel bir değer olarak kabul edilmesinin kapıları aralanmıştır. Dinin insanı kısıtladığı ve insanın varlığının değerini 'bağlanma' duygusuyla düşürdüğü³ ve insan olmadan Tanrının bir hiç olduğu iddia edilmiştir. Hıristiyanlığın ve özellikle Katolik Kilise'nin buyurduğu din ve Tanrı anlayışına karşı çıkmıştır. Örneğin, L.Feuerbach din hakkındaki ve özellikle de Hıristiyanlık üzerine eleştirilerinin temellendirildiği *The Essence of Christianity* adlı eserinde, dini ve Tanrıyı eleştirmesindeki amacının Tanrının arkadaşlığını insanın arkadaşlığına, inananı düşünene, mümini işçiye, öte dünya talibini bu dünyanın öğrencisine ve yarı hayvan yarı melek olarak tanımlanan insanı tam bir insana dönüştürmek olduğunu ifade eder.⁴ Din eleştirisini doğrudan ve özellikle Katolik dogma ve Katolik kilise üzerine inşa eden Feuerbach, reformasyon süreci olarak ortaya çıkan Protestanlığın da Hıristiyan temel dogmalarının bir kısmını eleştirdiğini ama yeryüzü ve gökyüzü krallıklarının bölünmesini engelleyemediği için yeterli bir dönüşüm ortaya koyamadığını iddia eder. Protestanlık yeryüzündeki ezilmişliğin ve gökyüzü krallığından (cennetinden) kopuşun bir temsili olmaktan öteye geçememiştir. Feuerbach bunu şöyle dile getirir: 'Tanrının akla dönüşmesi nasıl ki tanrıyı ortadan kaldırmayıp sadece yerini değiştirdiyse, Protestanlık da papayı kralın yerine getirmiştir. Bu söz konusu olan politik papalıktır; kralın zorunluluğu için gösterilen nedenlerin aynısı dinsel papalığın zorunluluğu içinde gösterilmektedir.'⁵ Bu tarihsel süreçte Whitehead'ın aradığı ve temellendirmeye çalıştığı reform hareketinin en önemli gerekçelerinden biri Hıristiyanlığın köklerini oluşturan dogmalar, kurum olarak kilise ve dinin metafizik-felsefi temellerinin yeniden kurulması çağrısıdır. Burada her ne kadar fark-

³ Whitehead için asıl anlamlı olan nokta Tanrı ve insan arasında gelişen içten bağlılık duygusunun tam aksi bir iddiadır. (M.Buber, *Hasidism And Modern Man*, edited and translated by M.Friedman, New York, Horizon Press 1958:10)

⁴ L.Feuerbach, *The Essence of Christianity*, translated by G.Eliot, Haper&Row Publishers, London, 1957:xi

⁵ L. Feuerbach, 1957: 62

lı bir Hıristiyanlık eleştirisi yapılmış olsa da Whitehead ve Feuerbach'ın Hıristiyanlık eleştirilerinin ortak noktası genel olarak şu üç kabul çerçevesinde sınıflandırılabilir: İlki, Katolik kilisesinin dogmalarının kabul edilebilir olmadığıdır. İkincisi, kurum olarak her iki kilisenin de insanların sosyal, psikolojik, siyasi ve ekonomik çözümler karşısında yaşadıkları sorunları anlayacak ve giderebilecek kapasitede olmadıkları kabulüdür. Üçüncü ve sonuncusu da, Protestan kilisesinin ve dogmasının yaşanan bütün bu sorunları aşmak için ortaya koyduğu iradenin yeryüzü ve gökyüzü arasında onarılmaz ikiliği derinleştirdiği kabulüdür. Bütün bu ortaklıklara karşısında Whitehead'in eleştirisini Feuerbach'ın eleştirilerinden farklı kılan nokta ise her ikisinin de eleştirdikleri din algısı yerine teklif ettikleri kutsal anlayışıdır. Feuerbach her türlü kurumsal din algısının dışında insanın kendi iç dinamikleriyle kendi oluşunda ortaya çıkan ve insan-tanrı olan kutsal anlayışını çözüm olarak teklif ederken Whitehead rasyonel olan ve insan deneyimleriyle temellendirilen, aşkın ve içkin olarak iki kutba sahip olan Tanrı anlayışını teklif etmiştir. Bu çerçevede Whitehead için reformasyon bir yandan dogmalara olan imanın ve kilise kurumuna olan güvenin gittikçe düşmesiyle bir yandan da Tanrı'nın esenlik ve sevgi dolu oluşuyla her bir varlıkta içkin olduğuna yapılan vurgunun yükselmesi arasında yaşanan çatışmada gündeme gelir.⁶

II. Whitehead'in Reformasyon Yorumu ve Etik-Estetik bir Değer olarak Tanrı

Whitehead'e göre, Hıristiyanlığı bataklığa sürükleyen nedenlerin başında hufafelerle birlikte İncillerde görülen çelişkiler ve tutarsızlıklar gelmektedir.⁷ Whitehead'e göre, teolojiye, bilime ve metafiziğe içkin olarak yerleştirilen Katolik Hıristiyanlıktaki nihai dogmatik anlayış Hıristiyanlığı yoketmektedir, bu nedenle medenileşmiş din yani rasyonel temele dayanan yeni bir din ve Tanrı anlayışı sadece Hıristiyanlık açısından değil insanlık tarihi açısından da oldukça önemlidir.⁸ Böylece Whitehead'e göre, medenileşmiş bir din insanlık tarihinin büyük dönemlerinde son derece etkili olan metafizik sezgiler konusunda geliştirilen rasyonel eleştiriden kaynaklanan duyguların tabii olarak olgunlaştırılmasını amaçlar. Whitehead yeni din anlayışını özellikle metafizik-felsefi temelleri, kurumsallaştırma süreci ve dogmalar bağlamında ele alır. Yaşanan ikiciliğin, çelişkilerin ve sorunların aşılması için rasyonel olanı ve deneyimlerle temellendirilen her bağlantıyı esas kabul eder.

⁶ A.N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, 1969:205

⁷ A.N. Whitehead, 1969:207

⁸ A.N. Whitehead, 1969:207

1. Yeni Din Anlayışının Metafizik ve Felsefi Temelleri

Modern Batı felsefe geleneğinde, kısmen Avrupa ve kısmen Amerika'da ilerlemeyle birlikte kutsallıktan profanlığa doğru geçiş, eleştirel bakış açısına sahip birçok filozof için yıkım olarak algılanmıştır. Bu çerçevede sosyal yaşamın sürekliliği için ya geçmişte ya da gelecekte 'altınçağ' veya 'kutsal öz' arayışına yönelinmiştir. Fakat nihaî son dışında süreç felsefesi ne özel bir mekan ne de özel bir zaman arayışına girmiştir. En genel ifadeyle, insan, kendini her an 'şimdi ve burada' oluşturma gerçeğidir. Başka bir ifadeyle, insan hayatı, kişinin kendi yaptıklarının sorumluluğunu taşıyan 'şimdi ve burada oluş'ta varlık bulan bilfiil varlığın yaratıcı etkinliğinden oluşmuştur. Whitehead'e göre, insan kendi kutsallığını mekanik dünyada ancak ve ancak ikna edici olan Tanrı sevgisine bağlanarak aşabilir. Bu bağlamda Whitehead'in süreç felsefesinin temellerine yerleştiği 'şimdi ve burada'lık ve süreklilik, kendisiyle aynı dönemlerde yaşayan ve varoluşçuluğun temel kavram ve ilkelerini oluşturan filozoflardan biri olan Heidegger'in iddialarıyla oldukça benzerlik göstermektedir.⁹ Cooper bu benzerliği insanın kutsal arayışı ve transendental deneyimi çerçevesinde ele alır.¹⁰ Cooper, her iki filozof arasındaki bağlantıyı, modern dünyanın yıkıcılığıyla gittikçe profanlaşan insanın, kutsal varoluşunun her 'şimdi ve burada' oluşunda biçimlendirecek şekilde düzenlemesine yaptıkları vurgu çerçevesinde kurmaktadır. Bu noktada Cooper'ın temel iddiası, kutsalın belirsizleşen deneyiminin açık, anlaşılabilir ve özellikle yaşanabilir kılınmasıdır. Bunun için de yaşamın bizzat kendisi olan kutsalın canlılığını sağlayan ritüellerin ve onların otantitesinin canlı ve her an eylem düzeyinde tutmak gerekmektedir. Bu ritüellerden en önemlisi Jesus Chirst'le özdeşleşmeyi onun kutsallığını paylaşmayı temsil eden 'ekmek ve şarap' ritüelidir.¹¹ Jesus Chirst'le bütünleşme-özdeşleşme anlayışı Heidegger'in otantik olan ve Daisen özdeşleşmesinde görülürken klasik anlamdaki bütünleşmeyi aşan yorumuyla Whitehead belirli bir Jesus Chirst'le özdeşleşmeden bahsetmez fakat bir kutupluyla bütün evrenle özdeşleşen rasyonel forma bürünmüş kutsal sevgiden bahseder.¹²

Whitehead, Batı felsefesinin içine düştüğü ikicilik çıkmazından ve Tanrıyla ayrı-

⁹ Bu konu hakkında özellikle 1970 sonrasında bir kaç çalışma yapılmıştır. Her ikisinin en temel eserleri aynı dönemde düşünce dünyasına girmiştir. Whitehead 'Process and Reality' 1929 ve Heidegger 'Being and Time' 1927 yıllarında yayımlanmışlardır. Whitehead ve Heidegger her ikisi de varlığın oluş içindeki görünüşleri üzerinde durmaktadırlar. Her ikisi de oluşun sürekliliği ve değişiminin yapısını incelemiştir. Whitehead bütün oluşu herhangi bir 'öz' algısına dayandırmadan açıklarken Heidegger 'daisen' üzerinde varlığın dinamizmini kurar. Aralarında bazı farklar olmasına rağmen modern felsefenin daha iyi anlaşılabilmesi için iki filozof üzerinde ayrıntılı olarak çalışılmalıdır.

¹⁰ R.L.Cooper, *Heidegger and Whitehead A Phenomenological Examination Into The Intelligible of Experience*, Ohio University Press, Athens, 1993:120

¹¹ R.L.Cooper, 1993:127

¹² J.B.Cobb&D.R.Griffin, *Process Theology An Introductory Exposition*, The Westminster Press Philadelphia 1976:106-108

lışından kurtulabilmesinin en önemli yolunun, Batı dışı ortak geleneklerde aranması ve ayrıca ikiciliği iyice pekiştiren Hıristiyanlığın metafizik yorumunun değiştirilmesi olduğunu iddia eder. 1900'lerin başlarında oldukça radikal bir çağrı olarak değerlendirilen bu yaklaşım şimdilerde üzerinde araştırmaların yoğunlaştığı ve tartışmaların gittikçe derinleştiği bir noktaya ulaşmıştır. Dogmalarının reformunu hedef alan bu araştırmalar, yüzyılımızda varoluşçu çözüm önerilerinin ve yeni teolojilerin liderliğinde şekil almaktadır. 19. ve 20.yy.'larda yaşanan kırılmanın aşılması için çeşitli sosyal teoriler ve felsefi yaklaşımlar (özellikle varoluşçuluk) farklı iddialar ve kavramsal çerçeveler bağlamında çözüm önerileri getirmişlerdir. Temel kavramsal yapıyı değiştirmeden ele aldığı için uzun süreli çözüm getiremeyen fakat paradigma içinde etkili olan yaklaşımlardan biri 'sosyal ontoloji' anlayışıdır. Bu 'yeni ontoloji' anlayışı, Kartezyen mekanik doğa tasavvuru yerine Whitehead'in organik doğa anlayışıyla örtüşen Newtoncu zaman ve mekan anlayışı ve Kuantum doğa tasavvurunun etkisiyle biçimlendirilen yaklaşımlar üzerine odaklanmıştır. 20.yy. felsefeleri arasında oldukça kabul görmüş olan ve 'Sosyal ontoloji' olarak kavramsallaştırılan bu varoluşçu anlayış aracılığıyla kutsal, etik ve iman konuları kimlik ve sosyal doku üzerinden yeniden kurulmuştur.

Genel olarak, sosyal ontoloji kavramı çerçevesinde içlemi ve kapsamı açısından varlık, Whitehead'ın bilfiil varlıkları gibi dinamik ve ilişkilere dayalı kısmen atomik bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Fakat sosyal ontoloji yaklaşımında varlık, ontoloji temelinde ve 'ben ve öteki' ilişkisi üzerine kurulurken Whiteheadçi süreç felsefesinde varlık, hem karşılıklı hem doğrudan ilişki kapsamında ve metafizik zemininde kurulmuştur. Sosyal ontolojiye göre, insan, kendisiyle ve kurumlarla nedenselliğin yanı sıra 'karşılıklık' üzerinden inşa edilen bir ilişkide var olur.¹³ Daha çok varoluşçu filozofların (Heidegger, Sartre, Buber, Husserl ve diğer varoluşçu filozoflar) modern insanın çıkmazlarını ve trajedisini aşmak için kullandıkları sosyal ontoloji kavrayışında geliştirilen ilişki türleri incelendiğinde, 'diğeri' ya da 'öteki'yle kurulan ilişkiler genelde 'güç'le biçimlendirilmiş 'iktidar değer' duygusu üzerinden tasvir edilmiştir. Bu sistem içinde her bir birey birbirinden bağımsız olarak varolabilir, fakat bu bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için 'birinin diğeri üzerinde dönüştürücü değere sahip olması gerekir' iddiası hiyerarşik bir ilişkiye ve dolayısıyla Hegel'in köle-efendi diyalektiğine işaret eder.¹⁴ Whitehead bu noktada, siyaset felsefesi bağlamından çok metafizik ve kozmoloji bağlamında bilfiil varlıklar arasındaki ilişkileri Tanrıyla kurulan sevgi ve ikna etmeye dayalı olan yapıcı ve dinamik bir ilişki olarak ele almıştır. Sosyal ontolojide her ne kadar dinamik ve çok yönlü bir ilişkiler örüntüsü öngörülüyor olsa da insanın doğayla ve Tanrıyla kurduğu ilişkide yaşadığı ikicilik sorununu toplumsal boyuta taşıyarak 'ben' ve 'öteki'/'diğeri' ikiliğini daha da derinleş-

¹³ D.Weissman, *A Social Ontology*, Yale University Press 2000:2-5

¹⁴ D.Weissman, 2000:10 ve insan-toplum ilişkisini tartıştığı II. Bölüm III. Kısım:110-120, ayrıca 160

tirmiştir.¹⁵ Bu nedenle, Whitehead ‘sosyal ontoloji’ kavramını ve anlayışını eleştirir. Ona göre, bu kavram aşılabilir sorunları beraberinde getirmektedir ve ayrıca süreç kozmolojisi bağlamında modern insanın bu kırımlardan (Weber’in ifadesiyle büyü bozumu durumundan) kurtulması için kilise ve din algısını değiştirmesi gerekmektedir. Yöneten, cezalandıran ve herşeyi bilerek planlayan Tanrı algısı yerine sevgi ve ikna yoluyla iletişim kurulabilecek bir Tanrı algısı geliştirilmelidir.¹⁶ Whitehead, modern insanın birey olarak tek başına arayışının dinamik ve değişime açık din algısına sahip olmasının önemini ve bu çerçevede kurulacak olan Tanrı tasavvurunu şöyle dile getirmektedir; “Boş bir Tanrı’dan düşman bir Tanrı’ya, düşman bir Tanrı’dan da dost bir Tanrı’ya geçiş bireyin din algısındaki yetkinliği temsil etmektedir.”¹⁷

2. Hıristiyanlığın Kurumsallaşma Süreci: İsa Mesih Kral mı Veli mi?

Batı felsefesinde ve Hıristiyanlıkta gittikçe derinleşen ikicilik sorununun temelinde yer alan asıl gerçeklik Whitehead’e göre, St. Paul çizgisinde gelişen Batı kilisesinin dini yapısı ve yaptırımlarıdır. Başka bir ifadeyle, eğer kilise St. Paul yerine St. John’u takip etseydi hem kilise hem de Batı felsefe geleneği daha açık, anlamlı, üretici, güçlü ve kuşatıcı olurdu.¹⁸ Whitehead’in tespiti oldukça doğru görünmekle birlikte öngördüğü sonuçlar evrensel bir medeniyet algısından çok Batı medeniyetinin öncülüğü üzerine yoğunlaşmaktadır. Buna rağmen, birçok teoloji ekolü tarafından Hıristiyanlığın kilise iktidarı çerçevesinde şekillenen ana kabullerinin değiştirilmesi iddiasında haklı olduğu kabul edilmelidir.

Hıristiyanlık tarihinde St. Paul, kilisenin ve dinin akidelerini belirleyen ve biçimlendiren ilkeleri tanımlamış ve bu misyonu doğudan başlayarak batıya doğru yaymış önemli bir kimlik olarak kabul edilir. Fakat Hıristiyanlık tarihi ve kilise tarihlerine göre, St.Paul’un Hıristiyanlığı ile ilk dönem Hıristiyanlık arasında değişim ve farklılaşmalar görülmüştür. Bu değişim ve farklılaşmalara dair İnciller başta olmak üzere çeşitli kaynaklar ve konsil kararları bulunmaktadır. Ayrıca St. Peter ve St. Paul’un kilise öğretisini biçimlendirirken yaşadıkları farklılaşmalar ve bunların sonuçları, Modern dönem Hıristiyanlığı ve Modern Batı felsefeleri için merkezi bir önem taşımaktadır.¹⁹ Hıristiyan akide ve kilise tarihi araştırmacılarından Goulder’e göre, St. Peter ve St. Paul arasındaki akidevi farklılıklar/çatışmalar Hıristiyanlık içinde yaşanan tartışmalar ve dinin reformasyonunun gerekliliği iddialarını anlaşılır kılmaktadır.²⁰

¹⁵ H. Oliver, *Metaphysics, Theology, and Self: Relational Essays*, Mercer University Press, 2006:102

¹⁶ A.N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, 1969:205-221

¹⁷ A.N. Whitehead, *Religion in Making*, 1969(a):16, 2001:51

¹⁸ A.N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, 1969:208-214

¹⁹ M. Goulder, *St. Paul Versus St. Peter: A Tale of Two Missions*, SCM Press London 1994, first American edition published by Westminster John Knox Press, Kentucky 1995:99-113 (14. ve 15. Bölümler)

²⁰ M. Goulder, 1995: 1-4

St. Peter ve St. Paul, İsa Mesih'i farklı tanımışlar ve tanımlamışlardır. Özellikle o dönemde yaşanan politik çatışmalar, İsa Mesih konusunda spekülasyonları çoğaltmıştır. Hıristiyanlığın ilk iki yüzyılında kilise siyasi ve akidevi açıdan kimin kontrolüne geçerse egemenlikleri süresince dini akidenin o iktidar tarafından belirlenmesi anlayışıyla desteklenen politik güç St. Paul tarafından zeka kıvraklığıyla bütün bir Hıristiyanlığın yapısını dönüştürmek için kullanılmıştır.²¹

Kiliseler ve Hıristiyanlık tarihi için İsa Mesih'in ontolojisi ve metafizik konumu kritik bir noktayı temsil eder.²² İsa Mesih, havarilerinden aktarılanlara göre, tavrı bir peygamber ve merhametli bir dost gibidir. 'Ben insanoğlu' diyerek öğretisini tebliğ etmektedir²³ ve Eski Ahit'te geçen kral ve Tanrının temsilcisi olarak 'güçlü' ve iktidar sahibi bir tavır sergilememiştir. İsa Mesih yönetici ve kural koyucu bir güç imajı oluşturmamıştır²⁴ ve bu durum içinde yaşadığı tarihsel doku açısından olağan karşılanmamıştır. Bu nedenle, öğretisinin kayıt altına alınırken politik kaygılarla değiştirildiği bildirilmektedir. Örneğin, Eski Ahit'in *Geneoloji* kitabına uygun olarak İsa Mesih'e bir soy ağacı oluşturulmuştur. 'O cismanî olarak kral ve peygamber olan Davud Peygamberin soyundan gelen ondan olan oğludur ve ruhanî olarak da Tanrı'nın bakire Meryem'e bir melek aracılığıyla gönderdiği oğludur' diyerek İsa Mesih'e ikili bir doğa atfedilmiştir.²⁵ Bu durumla ilgili şüphelere ve tartışmalara kaynaklık eden Markos'un, Matta'nın ve Luka'nın Yeni Ahitleridir. Onlar İsa Mesih için bir soyağacı oluştururlarken St. John 'İsa Mesih Tanrının kelimesidir, logostur' diyerek farklı bir yaklaşım getirir. Kaynaklara göre, St. John'un bu iddiası, politik açıdan güç getirmeyeceği ve buna bağlı olarak da St. Paul ve Pauline Ignatius için iktidar imkanı sunamayacağı gerekçesiyle geri plana atılır ve ardından Yeni Ahitte, İsa Mesih, bir çok karışık ve çelişik ifadelerle rağmen Tanrı'nın oğlu olarak tanıtılır.

St. John'un peygamber ve insan olan İsa Mesih öğretisi ve St. Peter'in Yahudi Hukuku yerine St. Paul'un Tanrının oğlu ve kral olan İsa Mesih öğretisi ve Roma Hukuku resmi Ortadoks Hıristiyanlığı olarak kabul edilir. Ayrıca St. Paul'un öğretisi mücadele eden, cezalandıran, baskı altına alan bir Tanrı ve din öğretisi geliştirirken St. John ve St. Peter'in sevgiyi ve barışı destekleyen, iktidar yerine ikna eden ve

²¹ M. Goulder, 1995: 102-103 Siyasi yapı ve çelişkiler noktasında Yeni Ahitte geçen ve İsa Mesih'in çarmıha gerilme cezasını veren Vali Pilatus'a sordurulan soruda da görülmektedir: 'Sen Yahudilerin kralı mısın?' çok güçlü yasa ve uygulayıcılar sistemi dinamik tutmaktadır. Matta 27/11, Markos 15/2, Luka 23/2-3 ve Yuhanna 18/33-37

²² J.B.Cobb&D.R.Griffin, *Process Theology An Introductory Exposition*, The Westminster Press Philadelphia 1976:103-104

²³ M.Aydın, *İsa Tanrı mı? İnsan mı?*, İz Yayıncılık, 2002:16-17 burada M. Aydın, İsa Mesih'in farklı dönemlerde ve özellikle çağın değişen ihtiyaçları doğrultusunda kuşatıcı, kapsayıcı peygamber ve insan modeli üzerinde ve 1960'lardan sonra ağırlıklı olarak ele alınmaya başlanan dinlararası diyalog çalışmalarının da etkisiyle Hıristiyanlık içinde değişen figürlerle İsa Mesih algısı üzerinde durulduğunu bildirmektedir.

²⁴ A.N. Whitehead, *Religion in Making*, 1969(a):57, 2001:83

²⁵ M. Goulder, 1995:110

davet eden bir Tanrı ve din öğretisi geliştirmiştir. Fakat siyasi kaygılar ve hakim görüş St. Paul öğretisini kanonlaştırırken St. John'ın öğretisini heretik olarak tanımlanmasına ve St. Peter'in ise akideye aykırı bir öğreti sunduğu için sistem dışında bırakılmasına neden olur. Çünkü İsa Mesih'ten sonra Antakya merkezli Helenistik cemaatin temsil ettiği Mesihçiler akımı içerisinde dine giren ve başta hukuk (Musa peygamberin şeriatine dayalı Yahudi Hukuku) olmak üzere çeşitli konularda farklı bir anlayış sergileyen St. Paul, yaşadığını iddia ettiği "Şam Vizyonu"ndan hareketle kendisinin de bir havari ve dolayısıyla mesajı temsil noktasında bir otorite olduğunu savunur. Öğretisini Batıya doğru giderek yaygınlaştıran St. Paul'un Galatyalılara ve Korintlilere yazmış olduğu mektuplarında açıkça belirttiği iddialarıyla Yahudi Hukukunun dışında bir hukuk anlayışının ve Mesih anlayışı çerçevesinde şekillenen bir Hıristiyanlığın temellerini atmıştır.²⁶ St. Paul Musa peygamber hukukuna karşı ve özellikle Kudüs'teki İsa Cemaatine saldırarak kendi hukukunu dışlayan kurumsallaştırmaya çalıştığı kilise ve hukuk anlayışı çerçevesinde kurtuluş öğretisini ön plana çıkarmaya, muhalifleri susturup onların etkilerini kırmaya çalışmıştır.²⁷

Batı medeniyetinin yaşadığı bunalımları bu tarihi olayla birleştiren ve Quaker mezhebinin takipçisi olan Whitehead, St. John öğretisinin hakimiyetini öngörür, onu benimser ve modern insanın iman ve kutsal konusunda yaşadığı sorunların çözümü için onu referans alır. Süreç felsefesi açısından bu öğretiler arasındaki farklılık, insanın doğayla ve Tanrıyla kurduğu ilişkinin yapısını da belirlediği için yeni din anlayışının temelinde yer alır. Ayrıca Hıristiyanlığın 'ilk günah' anlayışı da İsa Mesih'in Tanrının 'oğlu' mu yoksa bir 'kelimesi' mi olduğuna dair tartışmaların ışığında geliştirildiği için insanın doğası konusunda da oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Whitehead'e göre, İsa Mesih Tanrının insanlara esenlik mesajını iletmesi için seçtiği insan ve peygamberdir. Bu konuda öğrencileri özellikle C.Hartshorne ve J.B.Cobb ondan biraz daha farklı düşünmektedirler. Onlara göre, İsa Mesih Tanrının sürekli anlarda yansımasıdır. Tanrı yaratıcı sevgiyi nerede somutlaştırıyorsa İsa Mesih oradadır ve buna ek olarak 'Bütün dinlerdeki insanlar onu severek ve ona tabi olarak gerçek kurtuluşa erecektir' inancını taşımaktadırlar.²⁸ Whitehead ise İsa Mesih'i insanlığa örnek bir veli, bir peygamber ve 'doğru kişi' olarak kabul eder. Ona göre, doğru kişi bağlantılarda(n) oluşan kişidir; bağlantılardan oluşan kişi 'öteki-kişinin' kişi-

²⁶ A.P. Davies, *The First Christian*, A Mentor Book, published by The New American Library, America, 1959:46

²⁷ Ş.Gündüz, *Hıristiyanlık*, İstanbul İSAM Yayınları, Ekim 2006:27-28

²⁸ M.Aydın, 2002:51-54. Bu eserin Süreç Kristolojisi olarak ele alınan bölümünde İsa Mesih anlayışında özellikle Whitehead'in öğrencilerinin iddiaları üzerinde durulmaktadır. Bu diğer süreç teolog ve filozoflarını anlamak açısından önem taşımakla birlikte Whitehead'in süreç kristolojisini yansıtmamaktadır. Onun bahsettiği ve diğer bölümde geçen Logos Kristolojisi Whitehead'in iddialarına daha yakın ve daha anlamlıdır. Logos Kristolojisinde İsa Mesih'in ilahi kelamı taşıyan ve oldukça ahlaklı ve özel bir kişi olarak görülmektedir. O Tanrının kelamı ve insanlara ulaştırmak için görevlendirdiği ölümlü bir canlıdır.

sidir, bağlantılardan oluşan kişi saf deneyimlerin kişisidir ve bağlantılardan oluşan kişi 'dindar' kişidir.²⁹ Dolayısıyla, süreç felsefesinde her bir birey bir dönemin doğru kişisi olarak kabul edilen İsa Mesih'in bir veli, dost ve peygamber olarak takipçisidir.

3. Dogma Sorunu

Süreç felsefesinin organik doğa anlayışı ve panentheism iddiaları insan ve Tanrı ilişkisini Hıristiyanlığın ana yaklaşımlarının dışına taşımıştır. Hıristiyan teolojisi çerçevesinde insan ve Tanrı ilişkisinden bahsedildiğinde üzerinde durulan üç temel konu vardır. Bunlardan ilki 'teslis inancı'dır, ikincisi 'ilk günah' ve üçüncüsü 'ölümsüzlük'tür. Whitehead ve onun bazı öğrencileri süreç teolojisi çerçevesinde bu konuları yaygın Hıristiyanlık öğretilerinin büyük oranda dışında kalan bir yaklaşımla ele almışlardır.

'Herşeyin herşeyle bağlantısı ve birbirini yansıtması' iddiaları üzerine kurulu olan *Whiteheadçi* süreç felsefesi ve teolojisinde sınırları net belirlenmiş bir teslis anlayışı yoktur. Fakat burada Hıristiyanlığın İsa Mesih'in yaşayan insan olarak aldığı anda açıklanamayan noktalardan biri olan Tanrının onunla kurmuş olduğu ilişkisi, sorun olarak süreç teolojisinin karşısında durmaktadır ve hala problemlili konulardan biridir.

'Nasıl oluyor da cisimsiz, en yüce ve kadir olan Tanrı sonlu, sınırlı ve sürekli değişim içinde bulunan bir canlıyla iletişim kurar?'³⁰ sorusu sembolik düzeyde Yahudi inancı çerçevesinde gelişen mesih beklentisiyle birleşince kutsal ve fakat aynı zamanda seküler bir cevap bulunmuş oluyor: 'Tanrı'nın oğlu İsa Mesih'. Tanrı, yeryüzüne düzeni kurması için hem insan (çünkü annesi insandır ve doğurulmuştur) hem de Tanrı (çünkü göksel devletin hükümlerini insan toplulukları içinde uygulayan) olan kendi oğlunu göndermiştir. Bu iddianın temellerinde Eski Ahit'in kabulleri olduğu gibi Yunan mitolojileri ve özellikle Platon'un ve diğer Yunanlı filozofların kozmolojileri de bulunmaktadır.

'İsa Mesih özünde Tanrının müjdecisi, 'ilk aslı günah'tan kurtuluşu ve yeryüzündeki kötülüklerden arınışı temsil eden ve bunun için Tanrı tarafından insanlara feda edilmiş hatta kurban edilmiş 'oğlu'dur' inancı, kiliselerin otoritelerini pekiştiren 'temsil' etme misyonu için önemli bir kaynak olmuştur.³¹ Bu bağlamda, Augustinus'un *İtirafı*'yla başlayan ve *Tanrı Devleti*'yle temelleri sağlamlaştırılan kilise-

²⁹ H. Oliver, 2006:102-107

³⁰ R.C.Neville, 2001:2

³¹ Yahudilik tarihinde İsa Mesih, Roma imparatorluğuna karşı çıkan isyancı olarak ilan edilmiş ve o dönemin en ağır cezalarından biri olan çarmıha gerilerek öldürülmesine karar verilmiştir. Bu tarihi karar bütün bir hıristiyan akideyi ve medeniyet tarihini etkileyen teolojiler açısından da açıklanması oldukça zor olan 'yeniden dirilme' ve göklere yükseliş gerçekliğini doğurmuştur. Çarmıha gerildikten sonra ne olduğu, yaşanan olaylar ve 'son', hem Hıristiyanlık hem de Batı felsefe tarihinin şekillendiricisi olmuştur.

nin siyasi, ahlakî, teolojik ve ontolojik konumu, insan doğasının temizlenmesi, huzur ve barış içerisinde canlılığını sürdürmesi için merkezileştirilmiştir. İsa Mesih'in göğe yükselmeden hemen önce havarileriyle yaptığı konuşma (Resullerin İşleri 1-2) St. Paul için kilise iktidarı ve 'Kurtarıcı İsa Mesih' imajının pekiştirilmesinde güçlü bir referans olarak kullanılmıştır.³² Kırılmalar bu noktada, kilise iktidarıyla 'özgür birey'in karşı karşıya gelişiyle başlamıştır. İlk günahattan arınma ve Tanrının oğlunu öldürmek ve dolayısıyla Tanrıyı öldürmenin günahı kiliseye sadakatle bağlanma ve oradan kurtuluş talep etme duygusunu güçlendirmiştir. Böylece kilisenin rolü ve iktidarı da açıkça ilan edilmiş olur. Reformasyonla başlayan ve 18.yy.'dan itibaren her alanda gittikçe yaygınlaşan kilise itaati yerine, Kant'ın Aydınlanmanın manifestosu olarak kabul edilen insanın ergin olmayış durumundan 'kendi aklı'yla kurtulmasına yönelik çağrısı, modern insanın trajedisi ve aynı zamanda kurtuluş yolu olmuştur. Bu sürecin sonuçları varoluşçu filozofların ve Whitehead sonrasında C.Harsthorne'la biçimlendirilen süreç felsefesi ve teolojisinin uğraştığı 'problemlere' dönüşmüştür. Whitehead bu konularda doğrudan tartışmalara girmemiştir. O daha çok medeniyet tarihi, kültür antropolojisi ve organik süreç kozmolojisi perspektifinden iddialarını temellendirmiştir.

Whitehead'e göre, Tanrı, sadece, İsa Mesih'te inkarne olmamıştır. O iki kutuplu yapısıyla hem bütün âlemde ve her bir bilfiil varlıkta içkindir hem de bütün bilfiil varlıklardan farklıdır ve aşkındır.³³ Ona göre, bütün bilfiil durumlar ve varlıklar, dünyada Tanrının izleridir, Tanrıdadırlar, Tanrı da onlardadır. Ayrıca bilfiil varlıklar estetik ve etik duyusunun belirleyicileridirler. Bu nedenle, Whitehead için, "her yaratılmış olan geçici dünyadan kendi varoluşunun, haylazlıklarının kurtarıcısı ya da tanrıçası olarak nefretin ya da tazelenmenin içsel kaynağında, kendi doğalarının dışından yükselen yargıç olarak Tanrının 'oluş'unda sonu gelmeyen bir kendiliğe dönüşürler."³⁴

Whitehead'in Hıristiyanlık ve Batı felsefe geleneği içinde oluşturduğu ikinci önemli paradigma değişimi de ilk günah anlayışında ortaya çıkmıştır. Burada ilk günahla varolan 'günahkâr insan' anlayışı, yerini doğası gereği subjektif amaçlarını etik ve estetik değerler bağlamında aklı iradeyle gerçekleştiren 'özgür kişi' anlayışına bırakmıştır.

Özellikle Augustinus'un *İtirafı*'nda açıkladığı ilk günah ve kurtuluş reçetesi Hıristiyanlığın akidelerinden birine dönüştürülmüştür. Augustinus'a göre, Tanrı doğayı özünde en mükemmel olarak yaratmıştır. Doğaya kötülüğü ve günahı getiren Tanrının emirlerine karşı çıkan melekler ve insanlardır. Augustinus'un Hıristiyanlık

³² Bu konu kendi başına bir araştırma alanıdır. Biz burada sadece insanın doğası hakkındaki tartışmaların Batı felsefe geleneğinde özellikle Hıristiyanlık tarihi ve öğretisiyle çerçevesinde şekillendiriliğini ve bu bağlamda geliştirilen iddiaları genel hatlarıyla ifade etmek istiyoruz. Kilise tarihi ve dönüştürülen Hıristiyanlık öğretisi ayrıntılı incelenmek üzere başka bir araştırmanın konusu olabilir.

³³ A.N. Whitehead, *Process and Reality*, 1978:345

³⁴ A.N. Whitehead, a.g.e., 1978:351

yorumuna göre, önce melekler Tanrının yaratışına karışıp ona karşı çıkarak ilk günahı işlediler, sonra da cennete huzurlu yaşayan erkek ve kadın arzularının peşinden gidip Tanrının emirlerine karşı çıkarak ikinci günahı işlemişlerdir. “Meleklerin ve insanların bu itaatkarsızlığı onların cennetten düşüşüne neden olmuştur. Melek ve insanın bu düşüşü ahlakî kötülük veya günahın kaynağıdır.”³⁵ Böylece Hıristiyanlığın temeline yerleştirilen ilk günah ve cennetten düşüş anlayışı, insanın doğada varoluş amacı ve özgür iradesi açısından Batı felsefe geleneği içinde ciddi eleştirileri ve paradigma değişimlerini beraberinde getirmiştir. Özellikle Batı Ortaçağ Skolastik dönem ve ardından gelen Yeniçağ, Aydınlanma ve bir yönüyle 19.yy. felsefeleri ve teolojileri ilk günahı meşrulaştıracak ve rasyonel zemine taşıyacak olan temelleri araştırmışlardır.

‘İlk günah’ düşüncesi, özellikle varoluşçu filozofların varlık anlayışlarını biçimlendirmiştir. “İlk günah insan türüne mi aittir? Yoksa her bireyin doğasında içkin olarak bulunmakta mıdır?”³⁶ soruları sistem içinde insanın varoluşuna ilişkin trajediyi yansıtmaktadır. Bu sorulara pekçok farklı cevap verilmekle birlikte Whitehead bağlantılar ve deneyimleri ışığında süreç içinde varolan insanın doğuştan getireceği bir ilk günahın olmadığını iddiasını savunur.

Son olarak, süreç felsefesi çerçevesinde ölüm ya da ölümsüzlük algısının modern insanın trajedisindeki yerine bakıldığında, Whitehead, ‘objektif ölümsüzlük’ ve ‘kişinin ölümü’ olarak iki ayrı bağlamda değerlendirmektedir.³⁷ ‘Objektif ölümsüzlük’ kişinin bilfiil dünyada ‘şimdi ve burada’ deneyimlediği her bir durumun bir daha değiştirilemez şekilde varlık dünyasında yerini almasıdır. Kişinin anlık tepkileri, ister akli irade ve bilinç çerçevesinde isterse bilinç dışında ortaya çıksın, varlık dünyasında yok olup gitmez, diğer bilfiil varlıkların deneyimlerine katılır. Örneğin, bir şeye çok sinirlendiğinde ya da sevinildiğinde o durum, deneyim dönüştürülemez ve değiştirilemez bir gerçeklik kazanmaktadır. Başka bir ifadeyle, o an ölümsüzleşmektedir.³⁸ Hem psikoloji hem de teoloji açısından oldukça problemleri bir alana kapı aralayan bu iddia, birey olarak kişiyi sürekli ve uyanık bir ‘kendilik bilinci’ içinde olmaya davet etmektedir. Bu nedenle, Whitehead, bilfiil varlıklar toplumu olan insanın doğaya ve topluma bıraktığı ve izleri silinmeyecek etkilerin barış ve huzur getirecek şekilde biçim almasını sağlayacak ve kişisel olgunluğu getirecek etik ve estetik kodlar önerir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bilfiil varlıkların bütün deneyimlerini ve hayatlarını taşıyan bir tözün olmaması nedeniyle Whitehead’in tanımladığı ölüm klasik anlamda tanımlanandan ölümden farklıdır.³⁹ Bu fark nedeniyle süreç kozmolojisinin Budizm ve Konfüçyanizm gibi ‘dinlerin’ insanın sürekli başka formlarda yaşama geri dönüşü ve ölümsüzlüğü inancını desteklediği iddia edilmektedir. Fakat özellikle

³⁵ C.S.Yaran, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yayınları, Ankara, 1. bs. 1997:92

³⁶ S.Kierkegaard, *Kayı Kavramı*, çev.T.Armaner, Kültür Yayınları 2.bs. İstanbul, 2004:47-48

³⁷ A.H. Johnson, *Whitehead's Theory of Reality*, The Beacon Press, Boston 1952:77

³⁸ A.N. Whitehead, *Religion in Making*, 1969(a):106-107, 2001:123

³⁹ A.N. Whitehead, a.g.e., 1969(a):103-105,

Religion in Making ve Process and Reality'nin son bölümünde ölüm ve ölümsüzlük üzerinde duran Whitehead, Quaker yaşama ilkeleri açısından sonlu sınırlı dünyada ölümün olduğunu ama deneyimlerin kişinin ölümünden sonra bir diğer bilfiil varlıkların oluşuna katılarak ölümsüzleştiğini bildirmiştir.

Whitehead'e göre, bilfiil varlıkların deneyimleri, geçici dünyada sürekli oluş ve yokoluşlarla 'o' belirli anlarda sonsuzluk kazanır ve doğada tam olan yeniliğe ve bir sonraki anın sonsuzluğuna katılarak sürekliliği sağlayan kalıcı duraklar olarak değerlendirilmelidir. Buradan hareketle bazı süreç felsefesi yorumcuları bu anlarda sonsuzluk, ölümsüzlük kazanan bilfiil varlıkların toplumu olan insanın da ölümsüz olduğunu iddia etmektedirler. Bu noktada W.James'in iddiası bağlamında insanın ölümsüzlüğü değerlendirildiğinde ulaşılan yargı şudur: "insanın çift kutupluluğu, kemiklerden ve tenden oluşan ölümlü yapısı ve deneyimlerinin oluşturduğu bilincin, hafızanın ölümsüzlüğü bir arada insanın hem ölümsüzlüğünün hem de ölümlülüğünün yapısal formunu temsil eder."⁴⁰ Kişisel ölüm bir başka varlık formuna dönüşüm olarak değerlendirilir.⁴¹ Böylece bu sistemde kişisel ölüm, bitmeyen arzular ve sonu gelmeyen beklentilerin geçici dünyasından kurtuluş ve sonsuz yaşama bir geçiştir.

Whitehead Hıristiyanlığın temel dogmalarından geçici sürekliliklerden, teslisen ve ilk günah kabullerinden sıyrılarak Tanrının değişmeyen kutubuna, sonsuzluğa, ölüm ötesine ve farklılaşan bir varoluşa işaret eder ve der ki, 'cennetin Kralı o gün insanlardır.'⁴²

III. Sonuç

Whitehead için yeni din anlayışının temelinde kurumlar ve teoriler üstü, bireylerin rasyonel deneyimleriyle anlamlandırılan evrende bir anlam arayışı yer almaktadır. Whitehead için teslisi, ilk günah sorununu ve ölümsüzlüğü aşan din kutsal ve iman olarak iki yönüyle toplumları dönüştürmektedir. İlki sembolik yönüdür. Tek bir kişiden bütün bir topluma kadar farklı değer örüntüsü içinde biçimlendirilen 'kutsal' ve 'iman' deneyimlerinde ortaya çıkar. Bu sembolik yön ağırlıklı olarak geleneklerin belirleyiciliğinde ritüellerle ve diğer kültürel kodlarla biçimlenir. Whitehead bu çerçevede teslisi sembolik bir form olarak tanımlar. Başka bir ifadeyle, teslis kutsalın,

⁴⁰ W. James, *Human Immortality*, J.M.Dent&Sons LTD. London 1917:44

⁴¹ Sürekli oluş ve yokoluş iddiaları nedeniyle A.N.Whitehead'in Budizme yaklaştığı ifade edilir. Kendisi de eserlerinde Budizm ile karşılaştırmalar yapmıştır fakat Budizmin temel iddialarından biri mutlak anlamda bir son olmadığıdır. Oysa Whitehead'e göre, geçici dünyanın seyrinden, sürekliliğinden sonsuz yaşama geçiş, cennetin krallığında farklı bir varlık formunda yaşamdan bahseder. A.N. Whitehead, *Process and Reality*, 1978:351.

⁴² A.N. Whitehead, a.g.e., 1978:350-351, Fakat, A.N.Whitehead, *Process and Reality*'nin son bölümünde ilahi olanla yani cennetin efendisiyle yaşanabilecek bir sondan bahsetmekle birlikte daha sonrası hakkında ya da o sürecin nasıl gerçekleşeceğine dair tam bir bilgi vermez.

iman deneyiminde rasyonel istenç dönüştürücü sembolik etkiye sahiptir. Fakat Hıristiyanlık içinde kutsal, Tanrının her bir bilfiil varlıkta yansıdığı akli irade ve bilinç doyumluğunda deneyimlenmesidir ki, bu onun ikinci yönünü temsil eder. Metafizik yön olarak tanımlanacak bu ikinci yön, bilfiil varlığın farklı bilinç düzeylerinde deneyimleriyle kurduğu etik ve estetik duyusudur.

Whitehead için din, öğretisel açıdan, samimiyetle benimsendiği ve içtenlikle kavrandığı takdirde insanın karakterini değiştirme gücüne sahip olan genel hakikatler sistemi olarak kabul edilir.⁴³ Başka bir ifadeyle, din, içinde yaşanan kültürün problemleri çerçevesinde şekillendirilen etik ve estetik bir değer olarak bir varolma tarzıdır. Başka bir ifadeyle din, bilfiil varlıkların akışında onların geçmişlerinin ötesinde, arkasında ve içinde duran görünüşüdür; gerçekleştirilmeyi beklemeyen o anda gerçek olandır; dolaylı olarak mümkün olan şeylerin şimdideki gerçekliklerinin en büyüğüdür; geçmekte olan tüm bilfiil varlıklara anlamlarını verendir ve nihayetinde varoluş endişesinden kurtulmaktır.

KAYNAKLAR

- Armstrong, K., *Tanrının Tarihi*, Çev. O. Özel, Ayraç Yay. Ankara 1999
- Aydın, M., *İsa Tanrı mı? İnsan mı?*, İz Yayıncılık, 2002
- Buber M., *Hasidism And Modern Man*, edited and translated by M.Friedman, New York, Horizon Press 1958:10)
- Cobb J.B. & Griffin, D.R., *Process Theology An Introductory Exposition*, The Westminster Press Philadelphia 1976
- Cooper, R.L., *Heidegger and Whitehead A Phenomenological Examination Into The Intelligible of Experience*, Ohio University Press, Athens, 1993
- Davies, A.P., *The First Christian*, A Mentor Book, published by The New American Library, America, 1959
- Feuerbach, L., *The Essence of Christianity*, translated by G.Eliot, Haper&Row Publishers, London, 1957
- Goulder, M., *St. Paul Versus St. Peter: A Tale of Two Missions*, SCM Press London 1994, first American edition published by Westminster John Knox Press, Kentucky 1995
- Gündüz, Ş., *Hıristiyanlık*, İstanbul İSAM Yayınları, Ekim 2006
- Kierkegaard, S., *Kayı Kavramı*, çev.T.Armaner, Kültür Yayınları 2.bs. İstanbul, 2004
- James, W., *Human Immortality*, J.M.Dent&Sons LTD. London 1917
- Johnson, A.H., *Whitehead's Theory of Reality*, The Beacon Press, Boston 1952
- Oliver, H., *Metaphysics, Theology, and Self: Relational Essays*, Mercer University Press, 2006
- Yaran, C.S., *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yayınları, Ankara, 1. bs. 1997
- Weissman, D.A., *Social Ontology*, Yale University Press 2000
- Whitehead, A.N., *Adventures of Ideas*, New York: New American 1969
- Religion in Making*, first published The Macmillan Company 1926,9th printing Meridian A Living Age Book 1969(a) (çev.M.Albayrak Alfa Yay.İstanbul 2001)
- Process and Reality*, New York: Macmillian 1929 Correted Edition edited by D.R. Griffin and D.W.Sherburne, The Free Press New York 1978

⁴³ A.N. Whitehead, *Religion in Making*, 1969 (a):15, 2001:51